

TARİX

UOT 94 (581)

Tahirə Həsənzadə,
tarix üzrə elmlər doktoru
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç.26.

AMERİKALI SƏYYAH SEYİD CƏMALƏDDİN ƏFQANI HAQQINDA

Açar sözlər: *Seyid Cəmaləddin Əfqani, Jak Amerikayi, islam, azadlıq, inqilab.*

Giriş. Məlum olduğu kimi, Şərqdə İslami birlik hərəkatının bayraqdarı adlandırılan Seyid Cəmaləddin Əfqaninin həyat və fəaliyyəti haqqında Azərbaycanda, Türkiyədə, İranda və digər dünya ölkələrində çoxlu sayda əsərlər yazılmışdır. Bu tədqiqatlarda onun haqqında fərqli, müxtəlif məlumat və fikirlər vardır. Bu ziddiyyətli fikirlər Seyid Cəmaləddin Əfqani-Həmədinin özünü gah Kabil, gah Əfqani, gah da İstanbullu, rumlu, turani kimi tanıması olmuşdur. Öz milliyyəti, doğulduğu məkan, ana dili və dini (məzhəbi) barədə həqiqəti bildirmək istəməməsinin səbəbi isə siyasi baxışlarını, məramını, xaricdə təhlükəsiz həyat keçirmək yolunda maneələrdən, həbslərdən qorunmaq idi. O, bununla əlaqədar fikirlərini belə ifadə etmişdir: “İran dövlətinin xarici ölkələrdə nümayəndələri vardır, onlar mənim həyata keçirmək istədiyim işlərə mane ola bilərlər və məni həbs edə bilərlər. Bu səbəbdən “Əfqani” olmuşam. Əfqanıstanın isə heç bir yerdə siyasi nümayəndəsi yoxdur”...

Əsas mətn. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi fondlarında Jak Amerikayi adlı müəllifin Tehrandə şəmsi 1306-cı (1927 m.) ildə fars dilində nəşr olunmuş “Səyahətname. Se qomşode” adlı kitabında Seyid Cəmaləddin Əfqaninin həyatından maraqlı bir səhifə diqqəti cəlb edir. Bu da müəllifin Seyid Cəmaləddinlə Bakıda olan görüşüdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Jak Amerikayi 1851-ci ildə həkim-cərrah ailəsində anadan olmuş, atasını erkən yaşlarında itirmişdir. O, tibbi, cərrahi, hikmət və fəlsəfi elmləri öyrənməklə məşğul olmuşdur. Jak Amerikayinin ilk səfəri 1872-ci ildə, 19 yaşında Avstriyanın paytaxtı Vyana şəhərinə olmuşdur. Oradan Petrovska (indiki Mahaçkala), daha sonra Bakı şəhərinə gəlmişdir. Müəllif “Səyahətname”sində Bakının Qafqazda olan 70 şəhərdən ən görkəmli, ən mühümü olduğunu, “necə Hindistan əvvəllər İranın, sonra isə İngiltərənin əlinə keçmişdir, Bakı da Rusiyanın əlinə keçmişdir” deyərək tarixə müraciət etmişdir. Bakının Qafqaz şəhərlərindən fərqli cəhətini iki amillə izah edən müəllif göstərir ki,

1. Bakının liman şəhəri olaraq, gəmilər vasitəsilə ticarətin həm İrana, həm də Rusiyaya fayda verdiyini.

2. Torpağının qiymətli sərvətlə, qara qızıl adlanan neftlə zəngin olduğunu, milyonlarla fayda verdiyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Jak Amerikayi əsərdə Bakıda tanış olduğu Seyid Cəmaləddindən böyük şəxsiyyət, görkəmli siyasi xadim kimi bəhs etmiş, onun ya Əfqani, ya da iranlı olduğunu bildirmişdir. Müəllif yazır ki, indi görüşdüyümüz bu şəxsi iranlılar iranlı bilirlər, onun Həmədinin Əsədabad əhalisindən olduğu barədə fikirlər də vardır. Lakin Seyid Cəmaləddin özünün

Əfqani olduğunu, Əfqanıstanın Əsədabad kəndindən olduğunu bildirmişdir. Bu fikirlərin hansının gerçək olduğunu, bunların hansına inandığını dəqiqləşdirə bilməyən Jak Amerikayı yazır ki, görkəmli siyasi xadimlər, məşhur şəxsiyyətlər, öz mühüm işlərini gizli saxlamaq üçün özlərini başqa cür tanıdılar. Bu sirli, müəmmalı cəhəti Seyid Cəmaləddin özü yaxşı bilir, o, İranda azadlıq tərəfdarıdır, bu ölkənin siyasi həyatı ilə çox əlaqəlidir, bu cəhət onun iranlı olduğunu şübhə altına almır. Amma digər tərəfdən bu azadlığı islami birlikdə görmək istəyir, mövcüd siyasəti islami birlik sayəsində islah etməyə çalışır. Bunun üçün o, Osmanlı dövləti, Əfqanıstan və Hindistanla çox əlaqəlidir. Hal-hazırda İranda aparılan tədqiqatlara görə Seyid Cəmaləddin böyük alimdir. Müsəlmanlar özləri etiraf edirlər ki, bu son əsr dünyaya (XIX əsr) onun kimi böyük insan gəlməmişdir. O, bütün islam elmlərini mənimsəmiş və islamı mədəniyyət fəlsəfəsinə və ictimaya tətbiq etməyi bacaran zəkaya malikdir. Zəmanənin tələb etdiyinə açıq gözlə baxan insandır.

Müəllif kitabda Seyid Cəmaləddinlə tanışlığını belə təsvir edir : Bir axşam o, tanış olduğu keşiş Məlküm və onun zövcəsi ilə evdən çıxaraq gəzmək üçün Milli bağa gəlirlər. Onların yanında fars dilini bilən Əkbər adlı mütərcim də vardı. Bağda çoxlu insanlar arasında diqqəti cəlb edən, xoş qiyafəli, başında yaşıl rəngli kiçik əmmamə olan bir şəxsin də ətrafına xeyli adam toplaşdığını gördülər. O şəxsin uzun libası və əmmaməsi maraqlı doğurdu : “Ona xeyli tamaşa etdik. Onun iri gözləri, geniş alnı cəlbedici idi. Külrəngli saçları vardı və saqqalına qarışmışdı. O, ortaboş olsaydı da, əynindəki uzun libasla hündür adam təsiri bağışlayırdı. Onu gördüyümüz zaman 30 yaşlarında oldular. Ətrafında, sağ və solunda bir neçə nəfər vardı. Məlum oldu ki, bu insanlar heç də onun şəxsi nöqətləri deyildilər, lakin ona çox qayğı göstərirdilər, ona diqqətlə qulaq asır, ehtiram bəsləyirdilər. Mən, Məlküm və madam Məlkümlə hər üçümüz onların söhbətlərinə qulaq asırdıq. Bu insan çox vüqarlı idi, simasından zəkali, ağıllı insan olduğu bilinirdi, yəqin ki, o, bir partiyanın lideri ola bilər, yaxşı olardı ki, onunla tanış olaydıq. Biz bir qədər onun əhatəsində olan insanlarla yol getdik. Hiss olunurdu ki, o, bizimlə danışmaq istəyir. Bağda yetişdiyimiz zaman bizimlə bir-iki kəlmə danışdı və məlum oldu ki, rus dilini bilmir. Mən Məlkümün bağışladığı lüğət kitabından istifadə edərək, bir-iki kəlmə yarımçıq fars dilində onunla danışdım. O, bizim söhbətimizdən çox şad oldu, sanki bu danışqla ona ən dəyərli hədiyyə etmişdik. Eyni zamanda təəssüf etdi və dedi ki, kaş mən də dil biləydim və bir-birimizin fikirlərindən agah olaydıq.”

Jak Amerikayı Albert adlandırdığı iranlı Əkbərin ingilis dilinə bir qədər bələd olduğunu bildirdi və Əkbər Seyid Cəmaləddinlə onların arasında tərcüməçilik etməyə başladı. Bu da məlumdur ki, hər kəs lüğət vasitəsilə hər hansı bir xarici dili öyrənən zaman sözləri bəzən gülməli tələffüz edir, amma eyni zamanda xeyli şirin və ürəkaçan olur.

Seyid Cəmaləddinlə söhbət tərcüməçininin rəftarı üzündən olduqca şirin, məzəli alınmışdı və hər iki tərəfi qayğılandıırırdı. Mütərcim bəzən səhvlər etdiyindən fikirlər hər iki tərəfdə gülüş doğurdu.

Seyid Cəmaləddinlə söhbətin mövzusu Şərqi tərəqqisi, xüsusən islam şəhərlərinin tərəqqisi mövzusunda idi. Onun əqidəsi barədə amerikalı səyyahın mülahizələri diqqətəlayiqdir. O, Seyid Cəmaləddini diqqətlə dinlədikdən sonra onun fikirlərinin ali olduğunu düşünmüşdü. Jak onun söhbətlərini, fikirlərini təhlil edərək yazır ki, Seyidin əqidəsinə görə islamda əmələ gələn, zühur edən və indi tüğyan edən məzhəb və təriqətlər zalim, müstəbid sultanların siyasətləri nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu müstəbid sultan-

lar insanların bir-birindən ayrılmasına, fərağına səbəb olmuşlar. O deyirdi ki, millətlərin bir-birindən ayrılmasına islam səbəb deyildir. Kitab əhli pak və təmizdir. Əgər islamın siyasiləşməsi olmasa, bütün millətlər dinc və əminamanlıqla yaşayarlar. Müəllif yazır ki, bu şəxsin fikirləri ali və böyükdür. Onunla ünsiyyət qurmaq çox faydalıdır.

Seyid Cəmaləddinin dediyinə görə o, Bakıdan Tiflisə getmək niyyətində idi. Jak Amerikayı yazır ki, onun Tiflisə nə üçün getməsi məlum olmadı və sözsüz ki, bu, böyük şəxsiyyətlərə xas olan cəhətdir və xüsusi fikirlərini, görəcəyi işləri gizli saxlayırlar. “Bizə yalnız bu məlum oldu ki, onun məqsədi bir inqilab və yenilik etməkdir, quruluşu dəyişməkdir. Bu dahi insanın faydalı söhbətləri Şərq ölkələrinin azadlığını əks etdirirdi və bunları ondan eşitdiyimiz üçün nikbin əhval-ruhiyyədə idik.”

Kitabda Seyid Cəmaləddinin keşiş Məlkuma dediyi sözlər diqqəti cəlb edir : “Cənab keşiş, sizin Şərqdə və islam millətləri arasında məzhəb adından təbliğatınızın nəticəsi yoxdur. Çünki indi islam aləmində mövcud olan nizamsızlıqların əsl islam qanunları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bunlar cahil təfsirçilərin islam şəriətinə etdikləri əlavə şeylərdir. Quranın həqiqi ruhu tamamilə azadixah düşüncələrə və yeni fikirlərə əsaslanır. Siz yaxşı olardı ki, Şərq xalqlarına elmi və fənni kömək edə idiniz, ittihad (birliyə) kömək edəydiniz! Məzhəb əsəbiliyi yaratmayın, əksinə, İslam əhli ilə öz aranızda ülfət yaradın. Bundan yaxşı nə ola bilər?”

Keşişin Seyidə cavab verəcəyini hiss edən Jak Amerikayı onu qabaqlayaraq, Seyid Cəmaləddinin sözləri ilə razılaşmış, “Ağa, belədir.” deyərək, onun dediklərinin həqiqət olduğunu bildirmişdir. Sonra keşiş də ona təsdiq və təşəkkür etmişdir.

Seyid Cəmaləddin onlarla söhbət əsnasında deyirdi : “Mən müsəlmanam. Lakin imkanım olsaydı, hətta çalışardım ki, müsəlmanlar bütperəstlərlə də dost və bir olsunlar. Doğrudur, müqəddəs islam bütperəstliyi yaxşı qəbul etmir, bəlkə də bu hökmündə haqlıdır, bunu siz də bilirsiniz və təsdiq edərsiniz. Lakin mən bu əqidədəyəm ki, islami dəyərlərə xələl gətirmədən asanlıqla bir dostluq münasibəti ilə buna nail olmaq mümkündür. Çünki bütün dünya nifrəti və əsəbiliyi qəbul etmir, qatı dindarlığı qəbul etmir. Hər dindar fəqih və müctəhid gərək mövqəşünas olsun? Mən bütün bu dediklərimə hər zaman əməl edəcəyəm. Çalışacağam ki, bütün islam aləmi, bütün Şərq ittifaqda olsun, bir olsun! Əgər Şərq və Qərb millətlərinin ittifaqı baş tutsa, dünyada sözsüz ki, asayiş olar. Lakin bu Şərqlin birliyinə nail olmaqdan bir qədər çətindir.” Seyid Cəmaləddin burada sözünü bitirmişdir.

Bir neçə ildən sonra Jak Amerikayı aydın oldu ki, Seyid Cəmaləddin öz məramını həyata keçirmək üçün xeyli səfərlər etmiş, şahlarla və siyasi xadimlərlə görüşmüşdür, müzakirələr aparmışdır. Hətta Hindistanda çox çalışmış, müsəlman, hindu və abidlərlə yaxınlıq və ittifaq yaratmışdı, lakin bu dərhal baş tutmasa da, daimi, möhkəm olmasa da təsirsiz qalmadı. Bu fikirlər onun “Səyahətnamə”sində əksini tapmışdır.

Jak Amerikayı Seyid Cəmaləddinin əsərlərindən yalnız dostlarına yazdığı məktublarını gördüyünü bildirmiş, bunlardan onu inqilabi ruhlu, mətin insan kimi tanımışdır. O, Seyidlə söhbətindən sonra İrana səfər etməyi qarşısına məqsəd qoymuş və buna əməl etmişdir. Seyid Cəmaləddin 1892-ci ildən ömrünün sonunadək (1897) İstanbulda yaşamışdır. Jak Amerikayı “Səyahətnamə”sini yazarkən Seyid Cəmaləddin İstanbulda idi və artıq şöhrəti hər tərəfə yayılmışdı. Onun elm və siyasət haqqında tövsiyələri nəşr olunmuşdu. Kitabında Jak Amerikayı yazır : “Şərqdə onun qədrini bilmirlər, Volter kimi onun da çoxlu düşmənləri var!”.

Ədəbiyyat:

1. Jak Amerikayi. Səyahətnamə. Se qomşode. Tehran, Çapxaneyi – “Xavər”, 1306 s./ 1927, 339 s.
2. Qurbanov Şamil. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı: Azərnəşr, 1997, 220 s.

Taxira Gasanzade

AMERİKANSKİY PUTESHESTVENNIİK O DJEMALEDDİNE AFGANI

Резюме

В статье освещается встреча знаменосца исламского единства на Востоке Джамаледдина Афгани с американским путешественником Жаком Америкайи. Американский путешественник рассказывает об этой встрече в своих путевых заметках. Он пишет, что Джамаледдин Афгани - этот гениальный человек в своих беседах говорил о свободе народов Востока, его целью были революция и нововведения. Джамаледдин Афгани мечтал о союзе между народами Востока и Запада и утверждал, что только в этом случае на Земле будет мир и спокойствие. Ключевые слова : *Сейид Джемаледдин, Жак Америкайи, ислам, свобода, революция.*

Taira Hasanzadeh

ABOUT THE AMERICAN TRAVELER SEYYİD JAMALEDDİN AFGHANİ

Summary

The article tells about the meeting of the American traveler Said Jamaleddin Afghani AsadAbadi, the standard-bearer of the Eastern Islamic Union, who fought for the unity of Muslims around the world and died a martyr's death along the way. Seyid Cemaleddin Afghani visited Baku in the 19th century and the 90th of the century, then went to Tbilisi (Tbilisi) and from there to Istanbul. An American traveler and doctor in Baku, saw Seyid Jamaladdin in the crowd in the city park and got to know him. He detailed his impressions of this acquaintance in his Travelogue and acknowledged that Seyid was a great scientist and a struggling man.

Key words : *freedom, islam, Said Jamaleddin Afghani, revolution*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.04.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 07.05.2021

Filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.